Олена Черненко, Роман Луценко

Некрополь XI – середини XX століття Спасо-Преображенського собору в Чернігові

У статті систематизуються матеріали археологічних досліджень некрополя чернігівського Спасо-Преображенського собору (XI – середина XX ст.). Розглядається його локалізація, хронологія та особливості функціонування на різних етапах існування.
Ключові слова: *Чернігів, Спасо-Преображенський собор, некрополь, поховальні звичаї, саркофаг, гробниця, крипта.*

The paper systematizes materials of the archaeological research of necropolis of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv (11th – mid-20th centuries). Its localization, chronology, features of functioning at different stages of existence are considered.
Key words: *Chernihiv, Transfiguration Cathedral, necropolis, burial customs, sarcophagus, tomb, crypt.*

Чернігівський Спасо-Преображенський собор (іл. 1) за визнанням багатьох дослідників є найдавнішою збереженою пам'яткою монументальної архітектури України. Храм, розташований на території давньої міської фортеці, напрочуд добре зберігся та кардинально не змінював свого зовнішнього вигляду впродовж майже тисячі років. Некрополь собору по праву вважається одним з визначних меморіальних місць Східної Європи. За свідченням літописів, тут було поховано представників роду Рюриковичів: князів Мстислава Володимировича (1036) [Лаврентиевская летопись 2001, с. 150], Святослава Ярославича (1076) [Лаврентиевская летопись 2001, с. 190], Гліба Святославича (1078) [Лаврентиевская летопись 2001, с. 199], Олега Святославича (1115) [Ипатиевская летопись 2001, с. 195], Володимира Давидовича (1151) [Летопись по воскресенскому списку 1856, с. 55], Ярослава Всеволодовича (1198) [Ипатьевская летопись 1856, с. 55] та канонізовано православною церквою князя Ігоря Ольговича (1150) [Ипатиевская летопись, 2001, с. 282] і митрополита Константина (1159) [Лаврентиевская летопись 2001, с. 240]. Окрім цього, вважалося, хоча достовірні свідоцтва того відсутні, що з XIII ст. у соборі перебували останки святих мучеників – забитих в Орді князя Михаїла Всеволодовича та боярина Федора. У 1587 році їх урочисто перенесли з Чернігова до Москви, унаслідок чого статус Спасо-Преображенського собору як усипальні старших Рюриковичів затвердився [Бережков 1911а, с. 27; Голубинский 1904, с. 47]. Поступово сформувалася літературна традиція, згідно з якою, всі представники місцевої княжої династії були поховані саме в

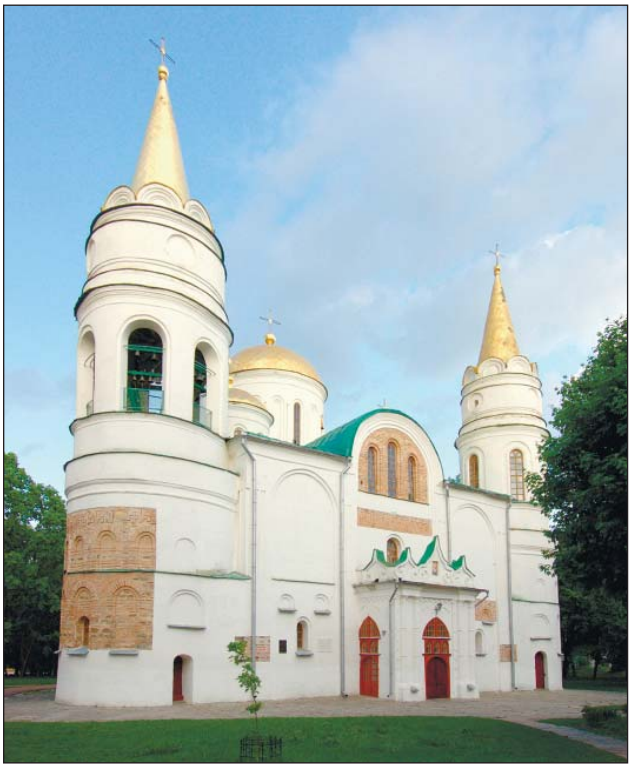

Іл. 1. Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Сучасний вигляд

Спасо-Преображенському соборі. У XVIII ст. почали укладати реєстри цих померлих (найвідоміший – авторства І. Левицького), водночас ширилися перекази про існування в храмі підземної княжої усипальні [Бережков 1911а, 4–7; Бережков 1911б, с. 293; Картины 1911, с. 192; Макаренко 1929, с. 65–66; Маркевич 1852, с. 39–40, 171–176; Павлинов 1894, с. 8, 13; Травкіна 2012, с. 149–151].

Перші відомості про знахідки поховань у соборі з'явилися у XVIII ст. Однак, як відзначав М. Бережков, вони мали радше легендарний характер: неможливо встановити, де в тих повідомленнях правда, а де вимисел

[Бережков 1911а, с. 7–8]. На більшу довіру заслуговують повідомлення очевидців XIX – початку XX ст. про давні могили, знайдені під час ремонтів та земляних робіт у самому храмі та неподалік від нього [Ефимов 1908, с. 14, 51; Спасо-Преображенский соборный храм 1882, с. 81]. Ця інформація привернула увагу науковців, почалася тривала дискусія, де саме шукати князівські могили. Напередодні XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (1908) спробували організувати дослідження, спрямовані на їх пошук, однак ці роботи так і не відбулися [Бережков 1911а, с. 4–7, 19–21; Черненко 2015, с. 73].

Наукові дослідження собору та його некрополя започаткував 1923 року М. Макаренко. Під час археологічних розкопок у самому храмі й на навколишній ділянці йому вдалося зафіксувати численні могили різних епох – від «княжих часів» до XVIII ст. [Макаренко 1929, с. 11–20, 26, 27, 34, 35, 37, 38, 40–44, 47, 48, 52–54]. Дослідження, здійснені М. Холостенком після Другої світової війни в процесі розробки проекту реставрації та музеєфікації собору, також супроводжувалися знахідками поховань [Холостенко 1990, с. 10–12]. Пізні поховання некрополя були зафіксовані В. Богусевичем у ході досліджень на прилеглій до собору ділянці (розкопки т. зв. однокамерного терему) у 1953 році. Могили в навколохрамовому просторі були зафіксовані А. Карнабедом у 1967 і впродовж 70-х років XX ст. [Карнабед 1973; Карнабед 1974; Карнабед 1988, с. 35] та під час робіт В. Руденка 1991 року [Руденок, Новик 2012, с. 133]. Цікаві матеріали вдалось отримати також у ході досліджень за участі авторів 2012–2014 років [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013; Черненко, Новик 2014; Черненко 2015; Черненко 2017].

На жаль, інформація про дослідження поховань, здійснені впродовж XX ст., переважно фрагментарна. Більшість поховань виявилися зруйнованими або ж їх вдалося зафіксувати лише частково, польова та звітна документація дійшла до сьогодення не в повному обсязі (як у випадку розкопок М. Макаренка [Черненко 2017, с. 101]). Унаслідок цього проблематично не лише підрахувати кількість виявлених могил, але й встановити їх хронологію. Однак на сучасному етапі досліджень варто та можливо, з певними застереженнями, спробувати визначити територіально-просторові характеристики некрополя, головні етапи його функціонування та їх особливості. Першу таку спробу здійснив Ю. Ситий у монографії, присвяченій християнським поховальним пам'яткам Чернігова X–XIII ст., хоча й фактично обмежився стислим розглядом об'єктів часу середньовіччя, досліджених у 1923 та 1967 роках [Ситий 2013, с. 18–22]. Питання, пов'язані з історією некрополя, були також розглянуті в статтях, присвячених результатам досліджень 2012–2014 років [Черненко 2015; Черненко 2017]. Дана стаття продовжує цей цикл публікацій.

Судячи з усього, некрополь Спасо-Преображенського собору був досить компактним. Поховання зафіксовано в самому соборі, на ділянках його втрачених прибудов: північної, південної та південно-східної каплиці, бічних галерей, а також у межах безпосередньо прилеглого до храму простору. З півночі некрополь Спасо-Преображенського собору примикав до некрополя Борисоглібського собору. Чітка межа між ними існувала, напевно, лише у XVII–XVIII ст., коли територію Борисоглібського кафедрального монастиря оточувала мурована огорожа.

Стратиграфія на ділянці некрополя є досить складною. Характер нашарувань у Спасо-Преображенському соборі був зафіксований у 14 шурфах, закладених у 1923, 1968–1969 та 2012 роках у центральній апсиді, навах і нартексі [Макаренко 1929, с. 37–58; Холостенко 1970, с. 7–22; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 27–45]. М. Холостенко на підставі матеріалів досліджень 1923 та 1968–1969 років розробив стратиграфічні колонки, які відображають характер відкладів у різних частинах храму [Холостенко 1970, рис. 40, 43, 44; Холостенко 1990, с. 11–12, рис. 10]. Ці спостереження вдалося доповнити та конкретизувати у 2012 році [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 35–40; Черненко 2015, с. 73–75].

У внутрішньому об'ємі собору потужність культурного шару перевищує 3 м. Його утворює заповнення впущеного в материк котлована будівлі, перекрите шарами підлог (понад 1 м), які послідовно змінювали одна одну від XI до початку XX ст. Рівень цих під-

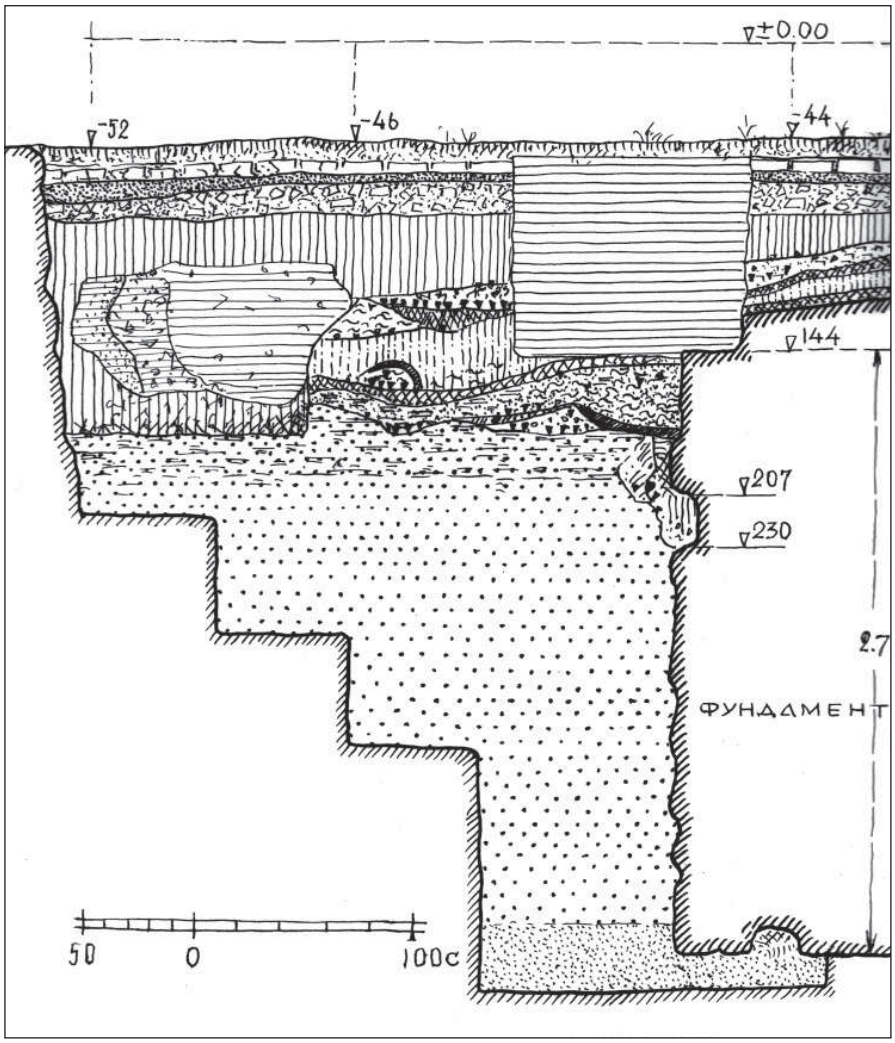

Іл. 2. Стратиграфія нашарувань у шурфі 1969 р. за апсидою Спасо-Преображенського собору [за: М. Холостенком]

дозволяють визначити, що потужність культурного шару під стінами собору складає 1–1,5 м, а на схід та південь стрімко збільшується й перевищує 3 м. Порівняно незначну потужність культурного шару поблизу храму можна пояснити тим, що навколишню поверхню неодноразово розчищали під час благоустрою та, відповідно, понижували. Водночас на сусідніх ділянках потужність культурного шару поступово збільшувалася. Таким чином Спасо-Преображенський собор, спорудженій на підвищенні, у сучасному рельєфі опинився в западині.

Слід також зауважити, що давні нашарування навколо собору нині переважно перевідкладені внаслідок будівельних робіт (ремонти, реставрація, прокладка комунікацій тощо) та послідовного влаштування могил протягом тисячоліття, а також у результаті археологічних розкопок кінця XIX–XX ст. Залишки об'єктів часу середньовіччя (за виключенням мурованих конструкцій) збереглися тільки в материку. Натомість на час досліджень XX ст. горизонт XVII–XVIII ст. був переважно збережений.

лог слугує важливим хронологічним маркером. Утім, не по всій площі собору всі вони збереглися. Наприклад, у південному відсіку нартекса давніші за 1750 рік підлоги повністю знищені могильними ямами.

Характер культурного шару ззовні собору інший. Стратиграфія нашарувань на цій ділянці була зафіксована під час досліджень М. Холостенка поблизу сходової вежі та у шурфі за центральною апсидою (іл. 2) [Холостенко 1970, рис. 1, 33, 42–43]; у ході розкопок В. Богусевичем «однокамерного терема» [Богусевич 1953]; робіт А. Карнабеда 1970-х років біля східного та південного фасадів [Карнабед 1973; Карнабед 1974] та розкопок 2012–2014 років [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013; Черненко, Новик 2014]. Ці матеріали

Аналіз хронології соборного некрополя варто розпочати з гіпотези щодо будівництва Спасо-Преображенського собору на місці язичницького могильника [Коваленко 1990, с. 19; Пушкина 2012, с. 15]. Ця гіпотеза спирається на свідчення В. Богусевича про знайдене в 1947 році поховання за обрядом кремації в одному з розкопів, розташованих «*на схід від Спаського собору*». Однак ці розкопи були закладені доволі далеко від храму: відповідно до схеми, збереженої в Науковому архіві ІА НАН України [Богусевич 1947, б/н], вони

були розташовані за 70–100 м від апсиди (на ділянці, прилеглій до Воскресенської церкви XVII ст.). Окрім цього, знахідка поховання за обрядом кремації в науковому звіті 1947 року згадана лише побіжно, у висновках. Усупереч цьому, в описовій частині Звіту відзначено, що в трьох розкопах «на схід від Спаського собору» (розкопи 2–4) взагалі нічого не вдалося знайти, а в четвертому (розкоп 1) виявили: на глибині 1,9 м від сучасної поверхні безінвентарне поховання за християнським обрядом; на глибині 2 м – скупчення уламків амфор; на материку – чорну лисковану ручку амфори та фрагмент ліпної кераміки «*з великою кількістю шамоту*». Про знахідку кремації тут не йдеться. Ба більше, відзначено, що на місці цих розкопів могло існувати поселення «додержавного часу» [Богусевич 1947, с. 5–6]. З огляду на це, не зрозуміло, що саме стало підставою для висновку про знахідку поховання за обрядом кремації на останніх сторінках Звіту та, відповідно, гіпотези щодо язичницького некрополя, який передував будівництву храму.

Початок формування некрополя Спасо-Преображенського собору можна впевнено віднести до часу не раніше початку XI ст., що відповідає повідомленням літопису. Поховання тут здійснювалися аж до середини XX ст. (останнє відоме поховання – 1944 року [Черненко 2017, с. 106]). На підставі аналізу писемних та археологічних джерел можна визначити кілька головних періодів функціонування некрополя: XI–XIII ст., XVII–XVIII та XIX – середина XX ст. Не виключено, що частина недатованих чи зруйнованих могил виникла між XIII та XVII ст. (час занедбання храму), однак на сьогодні відсутні дані, які б дозволили це стверджувати.

Кожен з окреслених етапів функціонування некрополя має свої особливості. З огляду на це, їх варто розглянути окремо.

Поховання XI–XIII ст.

Слід зазначити, що верхня хронологічна межа цього періоду умовна. За матеріалами писемних джерел та результатами археологічних досліджень, поховання XIII ст., пов'язані зі Спасо-Преображенським собором, не відомі (за винятком згадки в пізніх джерелах про поховання в храмі мучеників Михаїла та Федора). Ця межа зумовлюється усталеним підходом до періодизації історії міста та може бути переглянута.

Як уже згадано, про здійснення поховань у Спасо-Преображенському соборі було відомо ще до початку його досліджень. Власне, уже перша писемна згадка про храм пов'язана саме з похованням: у літописній статті 1036 року йдеться про похорон засновника храму – князя Мстислава Володимировича [Лаврентиевская летопись 2001, с. 150]. Наскільки можна зрозуміти з подальших згадок у літописі, принаймні до XII ст. собор слугував усипальнею представників місцевої гілки роду Рюриковичів. Однак спроба розшукати їх гробниці, здійснена на початку XX ст. М. Макаренком, не увінчалася успіхом, а перекази про підземну князівську усипальню виявилися легендами: середньовічного «підземного поверху» у храмі немає, хоча й існують пізні за походженням склепи [Макаренко 1929, с. 41–44, 51–53; Холостенко 1970, рис. 1]. Під час розкопок було також встановлено, що жодне із середньовічних поховань некрополя не збереглося в недоторканому стані. Усі вони пограбовані чи повністю зруйновані в давнину. Частково вціліли лише пов'язані з ними конструкції: ніші-аркасолії та саркофаги (іл. 3).

Рештки першої поховальної ніші-аркасолію було виявлено 1923 року в південній стіні південної каплиці, прибудованої до собору в середині XI ст. (іл. 3: *1*) [Макаренко 1929, с. 23; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012 б, с. 16–17; Черненко 2015, с. 79, 81]. Залишки ще однієї вдалося зафіксувати 2013 року в північній стіні фундаментів двоярусної прибудови початку XII ст. (іл. 3: *2*) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013, с. 14–17]. Не викликає сумніву, що обидві ці ніші влаштували відповідно до первинного задуму зодчих. Це у свою чергу свідчить, що згадані прибудови храму створювалися як усипальні. За аналогією можна також припустити, що поховальне призначення мали північна каплиця та споруджені у XII ст. бічні галереї. Утім, стан їх збереженості не дає можливості перевірити це припущення: їх внутрішній простір на момент початку досліджень виявився повністю зруйнованим [Черненко 2017, с. 102–107, 110–111].

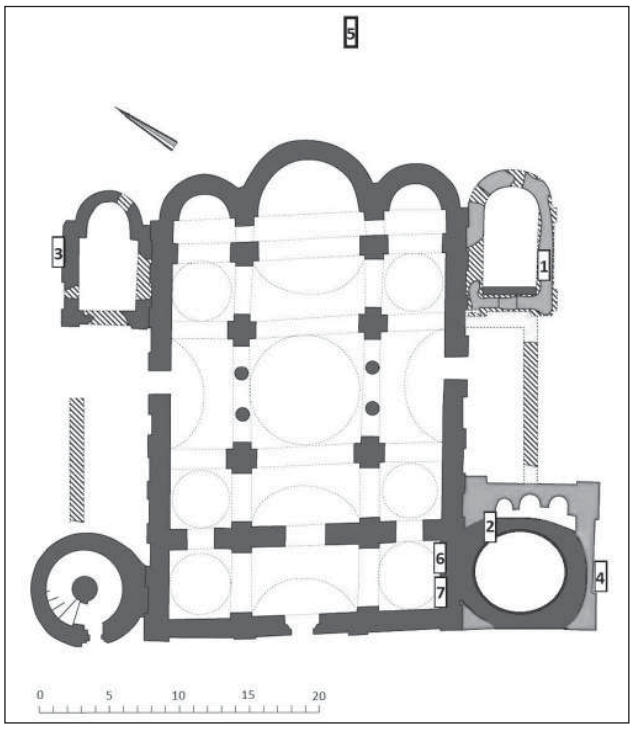

Іл. 3. Некрополь Спасо-Преображенського собору. Схема розташування гробниць XI–XIII ст.: *1*, *2* – аркасолії; *3–7* – саркофаги

Виходячи із запозиченої Рюриковичами візантійської традиції, відповідно до якої, правителі ще за життя дбали про місце свого майбутнього поховання, та з огляду на датування прибудов (іл. 4), авторами досліджень 2012–2014 років була запропонована така модель: північна каплиця початку XI ст. споруджена як усипальня Мстислава Володимировича; південна каплиця середини XI ст. – для поховання другого з відомих за літописами місцевих князів, Святослава Ярославича; південно-західна прибудова послугувала усипальнею Олегу Святославичу. Така модель здається доволі вірогідною, хоча й не має прямих підтверджень. Прибудови собору погано збережені, лише в двох випадках збереглися залишки ніш-аркасоліїв [Черненко 2015, с. 77–82].

Окрім аркасоліїв, із соборним некрополем пов'язані знахідки трьох середньовічних саркофагів. Два з них виявлено 1923 року ззовні від фундаментів північної та південно-східної (двоярусної) каплиці собору (іл. 3: *3*, *4*) [Макаренко 1929, с. 11–14, 34–35]. В обох випадках це – комбіновані саркофаги з плінфи та плит пірофіліту (рожевого шиферу). Уціліла частина (стінка з плінфи) першого з них повторно досліджувалася 2012 року, що дозволило датувати його XI ст. за характерними рисами будівельної техніки (формат плінфи, мурування з утопленим рядом тощо) [Черненко 2015, с. 80–81].

Ще один саркофаг з пірофілітових плит знайшов 1967 року А. Карнабед за 5,5 м на схід від центральної апсиди собору (іл. 3: *5*) [Руденок, Новик 2012, с. 121]. Окрім цього, результати досліджень 2012 року дозволяють припустити, що у XII ст. у південному відсіку нартекса храму було встановлено два саркофаги, які не дійшли до сьогодення (іл. 3: *6*, *7*). Є певні підстави для висновку, що в них були поховані канонізовані церквою Ігор Ольгович та митрополит Константин [Черненко 2015, с. 73–76].

Рештки небіжчиків збереглися в саркофагах, знайдених 1923 року біля стін північної каплиці та 1967 року за апсидою собору. вставити:

У саркофазі 1923 року, як зазначає М. Макаренко, було в різний час здійснено два поховання. Під розколотою верхньою плитою

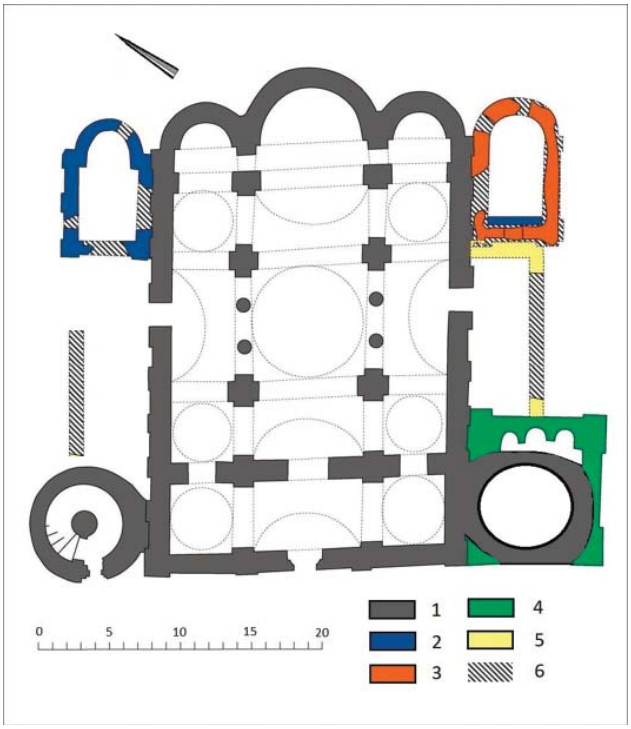

Іл. 4. Спасо-Преображенський собор. Схема втрачених прибудов за результатами досліджень 2012–2014 рр.: *1* – існуюча споруда (разом з вежами); *2* – прибудови початку XI ст.; *3* – прибудова середини XI ст.; *4* – прибудова початку XII ст.; *5* – прибудова XII ст.; *6* – ділянки втрачених мурувань

Іл. 5. Верхнє поховання в саркофазі біля північної прибудови. Світлина 1923 р.

містилося пограбоване поховання «літнього чоловіка» (іл. 5). Серед переміщених кісток уціліли рештки взуття: шкіряні підошви з підбитими залізними підковками підборами. Ця знахідка дозволила автору розкопок датувати поховання часом «не раніше XVI ст.» [Макаренкоо 1929, с. 12].

На дні того ж саркофага під піщаною підсипкою виявили рештки ще одного, давнішого (первинного ?) пограбованого поховання: окремі кістки (у т. ч. череп) та золотні нитки, припустимо – від одягу. Це поховання М. Макаренко відніс до «княжого часу» та відзначив, що то була «небіжчиця». Він не виключав її приналежність до княжої родини, хоча й не наполягав на цьому [Макаренко 1929, с. 12–15].

Саркофаг 1967 року також виявився пограбованим, його верхня та нижня плити були розколоті. Залишки кістяка померлого (череп, окремі кістки скелету) збереглися частково і не в анатомічному порядку. Разом з ними було знайдено невеликі (1,3–1,5×0,8–1 см) прямокутні бронзові з позолотою бляшки, декоровані штампованим геометричним орнаментом. Це поховання намагалися інтерпретувати як поховання князя Гліба Святославича, забитого в Заволоччі 1078 року [Руденок, Новик 2012, с. 121]. Підставою послугувала літописна формула згадки про похорон Гліба: «у Чернігові, за Спасом» [Лаврентиевская летопись 2001, с. 199], тобто поза межами собору. Згідно з іншою версією, у саркофазі похований Ізяслав Давидович, який загинув 1161 року [Бойченко, Ігнатенко 1991]. Однак слід враховувати, що в 1967 році не вдалося встановити більш-менш достовірного датування зруйнованого поховання, воно могло бути і вторинним (як у саркофазі 1923 року). Слід також враховувати, що в середньовічній Східній Європі поховання в кам'яних саркофагах дійсно були елітарними, однак не обов'язково князівськими. Вони могли належати, наприклад, служителям церкви високого рангу. Таким чином, обидві спроби персоніфікації особи, похованої в саркофазі 1967 року. наразі не виглядають достатньо переконливими.

Підсумовуючи сказане, слід додати, що наразі немає достовірних даних про здійснення в соборі чи навколо нього поховань у ґрунтових ямах, дерев'яних гробовищах за часів середньовіччя. Не можна виключати, що подібні могили існували, але були зруйновані (наприклад, під час зведення чи ремонту прибудов храму). Однак на даному етапі досліджень складається враження, що впродовж середньовіччя поховання в Спасо-Преобра-

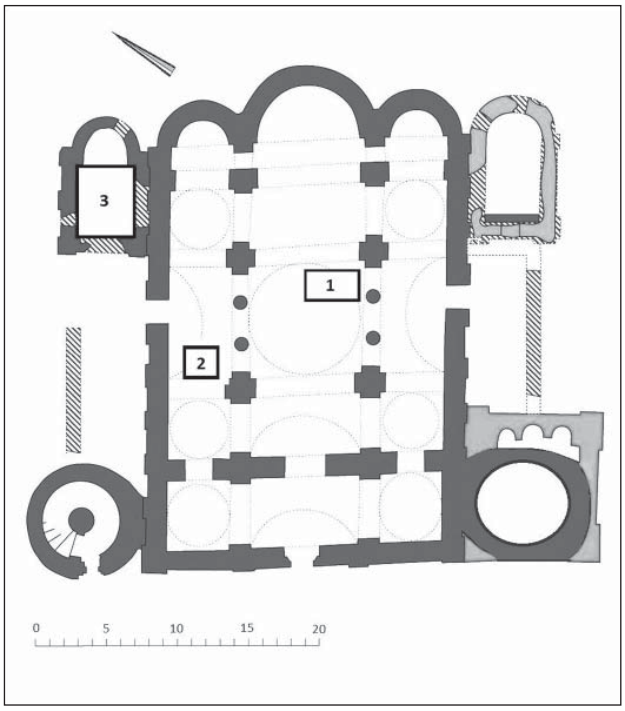

Іл. 6. Некрополь Спасо-Преображенського собору. Схема розташування крипт (склепів) XVII–XVIII ст.

Іл. 7. Інтер'єр склепу XVII ст. у центральній наві на початку досліджень. Світлина 1923 р.

женському соборі були подією винятковою, тут ховали лише обраних. Однак серед цих обраних могли бути не лише князі, але й священнослужителі високого рангу чи інші особи, які належали до соціальної верхівки Чернігівського князівства.

Поховання XVII–XVIII ст.

М. Макаренко відніс частину виявлених 1923 року поховань до часу «не раніше XVI ст.». Це, почасти, зумовлювалося тогочасним рівнем розробок у галузі хронології «пізніх» східноєвропейських старожитностей. Так, датуючи вже згадане вторинне поховання в саркофазі, М. Макаренко відзначав, що воно здійснене не раніше XVI ст., оскільки «підкова на закаблуку не свідчить про давні часи <…> щоправда час, коли з'явилися в українському побутові підківки, невідомий» [Макаренко 1929, с. 12]. Нині ж є певні підстави датувати принаймні частину подібних «пізніх» могил соборного некрополя часом «не раніше XVII ст.», враховуючи їх зв'язок з певними поховальними конструкціями, знахідками монет тощо. Підстав для датування XVI ст. наразі немає.

У XVII–XVIII ст. поховання здійснювались як у самому храмі, так і в прибудовах та на прилеглій території. У соборі зафіксовано поховання в гробницях (склепах, криптах) та ґрунтових ямах. Склепів (крипт) усього два. Вони досліджувалися 1923 року М. Макаренком (шурфи 1 та 4), а потім були заблоковані. Нині вони недоступні та розташовані під підлогою собору.

Перший склеп, більший за розміром (4,12×3 м у плані, заввишки до 2,15 м), розташовується в центральній наві, перед трансептом (іл. 6: *1*). Другий – менший (2,5×2,4 м, заввишки до 2,27 м) – у північній наві, на захід від бічного порталу (іл. 6: *2*) [Макаренко 1929, с. 40, 42, 51, 53; Холостенко 1970, рис. 1]. На жаль, зберігся тільки узагальнений опис цих об'єктів, кілька схематичних креслеників та світлин, опублікованих М. Макаренком [Макаренко 1929, с 40–44, 51–53].

Як зазначає дослідник, знахідки з обох склепів було передано на зберігання до Чернігівського історичного музею (нині – Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського), але їх не вдалось опрацювати [Макаренко 1929, с. 44]. Нині вони вважаються втраченими, утім, у майбутньому можуть бути ідентифіковані серед депаспортизованої під час Другої світової війни частини музейного зібрання, як це сталося зі знайденим 1923 року М. Макаренком скарбом середньовічних прикрас [Сита 2017].

Наскільки можна зрозуміти, обидва склепи являли собою прямокутні в плані підземні об'єми з червоної цегли-пальчатки, із земляною підлогою та циліндричним склепінням. В обох випадках вхід до них вів із заходу, цегляними сходами через прохід у повздовжній стінці [Макаренко 1929, с. 41–44, 51–53]. Відповідно до звернення І. Левицького до Духовної консисторії 1785 року, вхід принаймні до одного зі склепів (на думку М. Макаренка, до більшого) тоді був відкритим [Макаренко, 1929, с. 68]. Утім, найвірогідніше, первинно

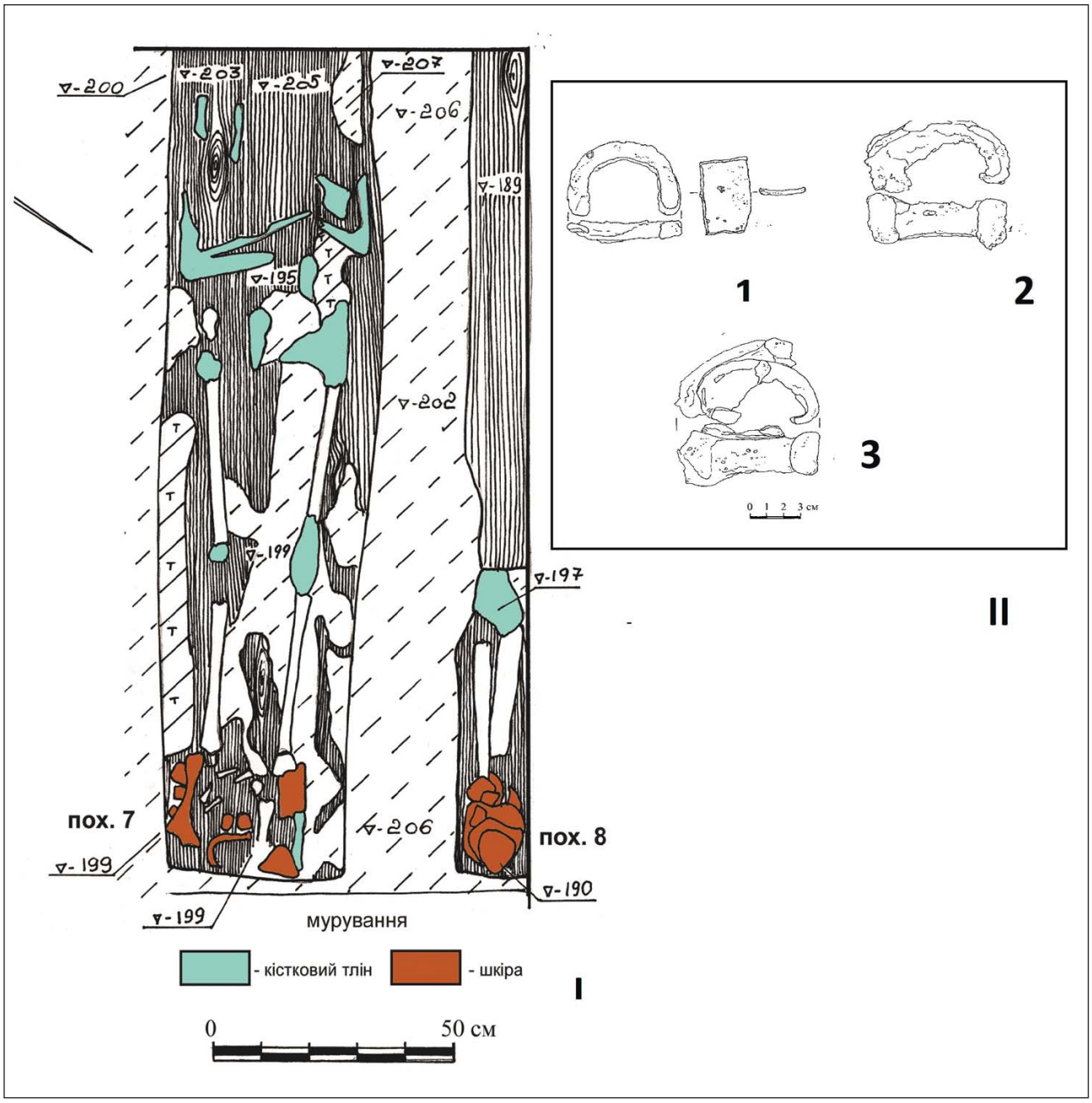

Іл. 8. Поховання в нартексі Спасо-Преображенського собору. 2012 року: *I* – плани поховань 7 та 8; *II* – взуттєві підковки: *1*, *2* – поховання 7, *3* – поховання 8

їх перекривали рухомі плити, покладені врівень з підлогою [1].

Перший склеп виявився пограбованим. На час досліджень 1923 року в ньому містилися в безладі залишки п'яти розбитих трун з дощок (іл. 7: *1*). Навколо були нагромаджені рештки кістяків, залишки золотного шитва, жіночого й чоловічого одягу з шовку та шкіряного взуття. Серед цих уривків був і фрагмент слуцького пояса. Як вдалося згодом встановити, три труни були встановлені біля південної стінки на покладених на підлогу брусах. Ще дві, «дитячі» (за М. Макаренком, розмальовані квітами «*у натуралістичній, не стилізованій формі*»), стояли біля північної стінки на цеглинах [Макаренко 1929, с. 43–44]. У другому склепі (іл. 7: *2*) вціліли дерев'яні труни, встановлені одна на одну в

[1] Щоб закрити вхід до склепів, розташованих під підлогою храмів, найчастіше використовували кам'яні плити, які за потреби підіймали за допомогою лома, що входив до «інвентарю» каплиць. До плит могли також кріпитися ухвати з бронзи тощо [Kizik 1998, s. 220].

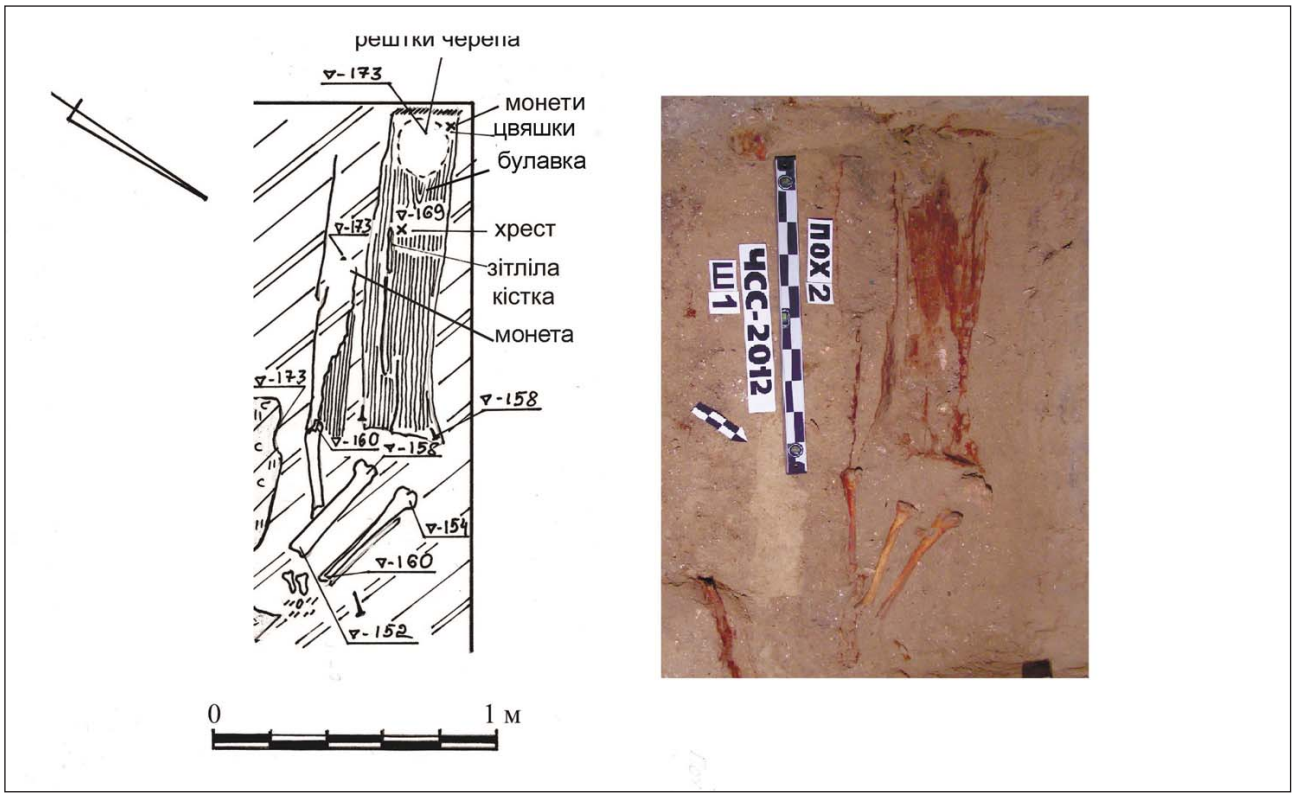

Іл. 9. Поховання 2 у нартексі Спасо-Преображенського собору. 2012 р.

чотири яруси (кожні два яруси на дерев'яних брусах). У 1923 році було досліджено лише перший ярус [Макаренко 1929, с. 23].

На думку М. Макаренка, за залишками одягу померлих поховання в обох склепах можна датувати кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Утім, використана в конструкції першого склепу цегла-пальчатка (т. зв. «литовка»[2]) за форматом (за М. Макаренком: 37,5×17,3×5,5 см [Макаренко 1929, с. 41]) наближена до цегли, яка відповідає першому будівельному етапу кам'яниці Полуботків у Чернігові (34–36×16–17,5×5,5–6 см). Цей етап датується часом не пізніше третьої чверті XVII ст. [Черненко, Луценко 2022, с. 168–170]. Слід також врахувати, що за принципом улаштування обидва склепи та поховання в них дуже подібні до крипт храмів на терені Польщі [Kizik 1998, s. 220, 222, rys. 24]. Таким чином, не виключено, що обидва склепи виникли в часи входження Чернігова до складу Речі Посполитої, коли Спасо-Преображенський собор після тривалого занепаду перейшов унійній церкві (з 1631 року) [Кулаковський 2006, с. 71]. Такі склепи найчастіше слугували родинними усипальнями і могли належати як шляхті, так і заможним міщанам.

Поховання в ґрунтових ямах займали майже весь внутрішній простір собору: вони виявлені практично в усіх шурфах на ділянках від вівтарної огорожі до східної стіни. М. Макаренко відніс їх до XVI–XVIII ст. Це датування можна уточнити, спираючись на результати досліджень 2012 року [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 27–45].

У шурфі розміром 3×3 м, закладеному в південному відсіку нартекса, вдалося дослідити 10 поховань. Усі вони були розташовані нижче рівня згорілої дерев'яної підлоги. Запуск найбільш глибоких могил сягав 2 м, їх було впущено в заповнення будівельного котлована. Усі поховання були здійснені в трунах за християнським обрядом: померлі покладені у випростаному положенні, на спині, головою на захід (майже паралельно стінам собору). У більшості випадків у заповненні могил фіксувалося скупчення вугликів, напевно, від

[2] Така цегла була поширена на Північному Лівобережжі у XVII – середині XVIII ст. Щодо цегли другого склепу відомості відсутні.

кадила, вміст якого під час здійснення похорону за християнським обрядом висипали поверх труни. Збереженість кістяків виявилася дуже поганою, деякі майже повністю перетліли. Однак вціліли дошки від скріплених цвяхами трун, рештки їх оббивки (уривки парчі та бронзові цвяшки), а в кількох могилах (поховання 2, 3, 7, 8) – залишки одягу, шкіряного взуття небіжчиків (у т. ч. у похованнях нижнього ярусу – з підбитими залізними підковками підборами (іл. 8) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 41–44; Черненко 2017, с. 108–109].

Окремої уваги заслуговує поховання 2 (іл. 9), у якому виявлено рештки розкішного вбрання небіжчика (мереживний комір, срібна булавка з кулястою напаяною порожнистою голівкою, срібний з накладним позолоченим розп'яттям хрест-мощовик), а поверх решток труни – монети: ризький солід (шилінг) королеви Крістіни 1632–1654 років; польський солід Сигізмунда III 1620-х років; ризький солід (шилінг) королеви Крістіни 1653 року[3] [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 41–42, 78–82; Черненко 2017, с. 108, 110]. Ця могила перекривала інші, таким чином її можна вважати найпізнішою серед досліджених 2012 року. За знахідками монет вона датується не раніше, ніж другою половиною 1650-х років.

Враховуючи, що з початку XVIII ст. обіг західноєвропейських монет на Лівобережжі фактично припинився, здійснення поховання можна віднести до другої половини XVII ст. Судячи з усього, це відповідає часу припинення систематичних поховань усередині храму. Такий висновок дозволяє також уточнити час виникнення дерев'яної підлоги собору та співвідносити її з ремонтом другої половини XVII ст. (традиційно асоціюється з діяльністю чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського в 1670-х роках [Адруг 2008, с. 97–98; Черненко 2017, с. 104]). Неушкоджений масив пізніших підлог дає всі підстави твердити: після цього ремонту поховання в храмі припинилися.

Припустимо, що принаймні частина, а, можливо, й переважна більшість могил у соборі виникла за часів входження Чернігівщини до складу Речі Посполитої (1618–1648). Відомо, що традиція здійснення поховань у внутрішньому просторі храмів (у т. ч. в ґрунтових ямах) набула розповсюдження на теренах Західної Європи з XIV–XV ст. у зв'язку зі зростанням міст [Kizik 1998, s. 205]. Поховання здійснювалися як у цегляних склепах під

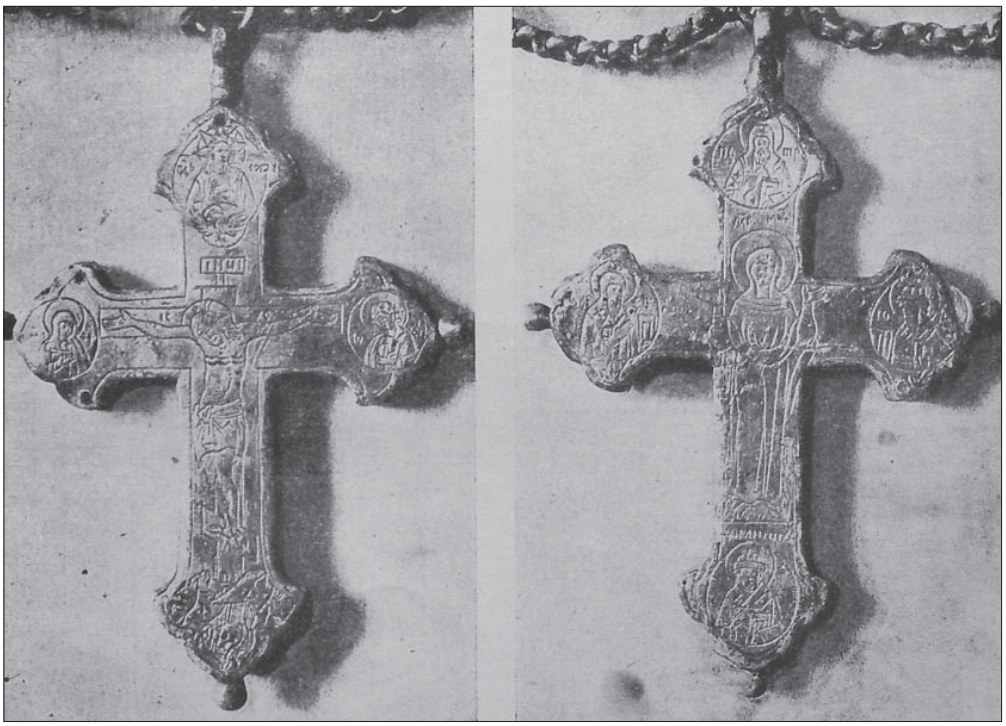

Іл. 10. Хрест із крипти в південній прибудові [за: М. Макаренком]

[3] Визначення монет здійснив Р. Луценко.

підлогою, так і в ґрунтових ямах [Kizik 1998, s. 205]. Відмирання цієї традиції у XVIII ст. зумовлювалося практичними міркуваннями: через них підлога постійно просідала й потребувала ремонту та виникала загроза всій архітектоніці споруди [Kizik 1998, s. 221–222].

Середньовічні прибудови Спасо-Преображенського собору в XVII ст. були реконструйовані і їх також використовували для поховань. Найбільших змін зазнала північна прибудова: у ній спорудили підземний поверх-крипту з поховальною нішею-аркасолієм (іл. 6: *3*). Крипта із цегли-пальчатки, перекрита коробовим склепінням, зайняла весь внутрішній простір каплиці (від платформи в основі апсиди до західної стіни) нижче рівня підлоги. Аркасольна ніша була вбудована в центральну частину південної стіни крипти та інтегрована з її муруванням [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 26–32; Черненко 2017, с. 104].

Крипта в північній прибудові була пограбована. Станом на 1923 рік у ній збереглися залишки не менш ніж двох розбитих трун поблизу північної стіни та ще кількох біля східної стіни. З інвентарю вціліли два срібні (?) хрести (один з них – з позолотою), уривки коштовних тканин [Макаренко 1929, с. 16–17]. В аркасолії збереглися уламки гробовища, кілька залізних скоб та уривки тканини: «*брузументу* [порзументу. – *О. Ч.*] *з різною орнаментацією*» [Макаренко 1929, с. 17].

У 2012 році у ґрунтовій ямі, упущеній у підлогу крипти, вдалося виявити чотири непограбовані поховання (поховання 4–6). У ямі було чотири труни з дощок, встановлених у два яруси (одна на одну) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 26–32; Черненко 2017, с. 104].

Досліджені 1923 року поховання М. Макаренко датував XVI–XVII ст., спираючись на аналіз одного з виявлених у крипті хрестів (іл. 10) [Макаренко 1929, с. 17–18]. Натомість, за результатами досліджень 2012 року її конструкція була датована серединою – другою половиною XVII ст., виходячи з формату цегли-пальчатки: 27–28×15–17×5,5–6 см [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012, с. 25][4]. Цегла аналогічного формату була використана в Петропавлівській церкві з трапезною Єлецького монастиря (споруджена коштом В. Дуніна-Борковського в 1670-х роках) та ремонтних кладках середини XVII ст. чернігівського Спасо-Преображенського собору (ремонти також пов'язані з діяльністю В. Дуніна-Борковського) [Черненко 2017, с. 104; Черненко, Луценко 2022, с. 168]. Припустимо, що крипту в північній прибудові влаштували водночас із припиненням поховань у соборі. Також відомо, що в другій половині XVIII ст. (після пожежі 1750 року) прибудови собору розібрали. Виходячи з цього, усі поховання в крипті можна віднести до часу між 1670-ми роками та серединою XVIII ст.

За припущенням М. Макаренка, крипта північної каплиці призначалася для поховання високопоставлених духовних осіб [Макаренко, 1923б, с. 17]. Утім, антропологічні дослідження 2012 року дозволили визначити, що серед небіжчиків були жінки[5]. З огляду на це – не виключено, що вона слугувала родинною усипальнею [Черненко 2017, с. 102].

У південній каплиці собору 1923 року виявлено лише одне поховання в напівзруйнованому цегляному саркофазі. М. Макаренко зазначив, що саркофаг з великої червоної цегли (формат не вказано), перекритий коробовим склепінням, був убудований у внутрішній простір каплиці паралельно до її стін. На дні саркофага збереглися рештки двох зрушених з місця кістяків (на думку М. Макаренка, чоловіка та жінки). В одного з померлих на рівні грудної клітини знайдено двадцять три срібні «*гудзики кулястої форми*» [Макаренко 1929, с. 26–27]. Враховуючи використання в конструкції саркофага великоформатної цегли, його виникнення можна віднести до XVIII ст., тобто до часу, коли така цегла використовувалася в регіоні. На жаль, на момент досліджень 2012 року мурування саркофага не збереглося, що не дозволяє вагоміше обґрунтувати таке датування. Але будівельна історія південної прибудови, докорінно реконструйованої в XVII ст. та занедбаної з другої

[4] М. Макаренко зазначає, що в конструкції крипти є цегла формату 37,5×17,3×5,5 см [Макаренко 1929, с. 9], однак у 2012 році такий формат у муруванні не зафіксовано. Можливо, це помилка дослідника, пов'язана з переведенням розмірів зі звиклої йому старої системи вимірів у метричну, затверджену офіційно у 20-х роках XX ст.
[5] Антропологічні матеріали з розкопок були опрацьовані Ю. Долженком.

половини XVIII ст., дозволяє говорити про достовірність вказаної дати.

Інших поховань у південній прибудові не виявлено, що не дивно, враховуючи стан її збереження: уже після демонтажу споруди внутрішній простір каплиці був фактично знищений унаслідок улаштування системи опалення собору наприкінці XIX ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 5–7; Черненко 2017, с. 107].

У західній частині південної галереї храму 2013 року були відкриті поховання в ґрунтових ямах, напівзруйновані перекопами XIX–XX ст. Вони були впущені одна в одну та утворювали кілька ярусів. Досліджено одне з поховань, здійснене в труні (частково збереглися дошки та цвяхи) та орієнтоване паралельно собору. На грудних кістках небіжчиці збереглися рештки перетлілого хреста з кольорового металу, а на черепі – залишки прикрашеного гаптуванням головного убору – кибалки. Таке головне вбрання було приналежністю вбрання жінок козацької старшини у XVII–XVIII ст. Враховуючи те, що декор кибалки відтворював герб Московського царства, знахідку можна датувати часом не раніше другої половини XVII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013, с. 29–30; Черненко 2017, с. 111–112].

У просторі навколо собору, за межами його прибудов, було виявлено залишки кількох склепів та численні ґрунтові могили, впущені в культурний шар, який містив матеріали X–XVIII ст.

Залишки нижніх шарів мурування склепу з цегли-пальчатки XVII – середини XVIII ст. було виявлено 2012 року зовні від південної стіни південної галереї [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 22–23]. Не виключено, що рештками склепу була цегляна конструкція XVII ст., зафіксована 2012 року у внутрішньому просторі північної галереї (частково збереглася під тамбуром XIX ст.) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 32–33]. Утім, за будь-яких обставин, розташування згаданих об'єктів відповідає загальній тенденції: усі відкриті навколо Спасо-Преображенського собору «пізні» склепи споруджені впритул до його прибудов та, відповідно, орієнтовані паралельно до їх повздовжніх стін (захід–схід).

Ґрунтові могили «пізнього» некрополя навколо Спасо-Преображенського собору займали фактично весь оточуючий його простір. Вони були майже практично в кожному розкопі, розбитому в безпосередній близькості до храму (поблизу північного, східного, південного та західного фасадів). Слід також зазначити, що до соборного некрополя належали й поховання, виявлені під час розкопок В. Богусевича 1953 року (дослідження однокамерного терема) перед в'їзною брамою Борисоглібського монастиря. Їх датували XVIII–XIX ст. [Богусевич 1953, с. 2]. На жаль, з різних причин (погано збережені, незадокументовані тощо) загальну кількість цих могил неможливо точно обрахувати та уточнити їх датування.

Усі поховання здійснені за християнським обрядом, у ґрунтових ямах, орієнтовані по осі Захід–Схід з відхиленнями, які можна пов'язати як з орієнтацією могил паралельно до стін собору, так і зі здійсненням поховань у різні сезони. У деяких могилах збереглися рештки гробовищ (залишки дощок та цвяхи, що їх скріплювали). На кількох кістяках знайшли залишки металевих хрестиків-тільників. М. Макаренко датував виявлені 1923 року могили часом не раніше XVI ст. або ж XVII–XVIII ст. Утім, враховуючи стратиграфічну ситуацію, не виключено, що частина з них може виявитися й дещо пізнішою: XIX – початок XX ст. На жаль, за існуючої інформації, уточнити це датування неможливо.

Виключення із загальної картини становить могила, досліджена 2012 року поблизу північної прибудови. На дні поховальної ями містилася дерев'яна труна з кістяком жінки 30–40 років. У заповненні ями виявлено неповні кістяки одинадцяти осіб, різного віку: від кількох тижнів до 40–50 років. У більшості з них визначено ознаки менінгіту[6]. Збереглися окремі елементи скелетів, частково – в анатомічному порядку: окремі кінцівки, хребет, череп із шийними хребцями. Напевно, їх було поховано повторно, після того, як процес скелетизації вже майже відбувся [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 38–39; Черненко 2017, с. 106]. Цю могилу можна розцінювати як т. зв. «санітарне поховання» (тип 4 за Л. Козак) [Козак 2020, с. 156–163].

[6] Палеопатологічні визначення здійснила П. Вікторова.

Підсумовуючи, можна припустити, що у XVII–XVIII ст. некрополь Спасо-Преображенського собору функціонував фактично як міський (парафіяльний?) цвинтар. Враховуючи його розташування в середмісті, найвірогідніше, тут були могили переважно представників місцевої шляхти, церковнослужителів та заможних міщан. Деякі місцеві родини утримували в соборі усипальні (крипти), утім, на середину XVIII ст. ці усипальні були занедбані (не виключено, що через зубожіння чи зникнення власників). У цьому зв'язку варто, однак, відзначити досить цікаву загальновідому обставину: у другій половині XVIII ст. визначних представників родин чернігівської шляхти (Полуботки, Лизогуби, Дуніни-Борковські) ховали не в стародавньому Спасо-Преображенському соборі, а в Єлецькому Свято-Успенському монастирі. Найімовірніше, це пов'язано з тим, що від 1723 року існувала заборона здійснювати поховання в межах міста [Полное собрание: с. 130, № 4322], а Єлецький монастир на той час був заміським.

XIX – середина XX ст.

З метричних книг Спаського собору XIX – початку XX ст. (1876–1905) можна зрозуміти, що в цей час поховання поблизу храму продовжували здійснювати, хоча вони були й нечисленними. Тут поховали не більше 15 осіб (майже всі – священнослужителі собору) [Нижник 2012]. Це не суперечило законодавству, оскільки указ 1723 року дозволяв улаштовувати при церквах у межах міста могили обраних персон за умови спеціального дозволу Синоду [Полное собрание, с. 130, № 4322]. Утім, дослідження цього періоду історії соборного некрополя є радше питанням історії, ніж археології, оскільки спирається майже виключно на повідомлення писемних джерел.

Останнє поховання на соборному цвинтарі, як уже зазначено, було здійснене під час Другої світової війни, 1944 року: біля північного фасаду собору поховали жертву бомбардування [Черненко 2017, с. 106]. Таке місце для поховання було обрано, судячи з усього, у силу традиції. Це – остання могила некрополя, історія якого простежується з 1036 року.

Джерела та література

Адруг, А. 2008. *Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть.* Чернігів.

Бережков, М. Н., 1911а. К истории Черниговского Спасского собора. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*, 2. Москва, с. 1–28.

Бережков, М. Н., 1911б. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове,* 2. Москва, с. 271–305.

Богусевич, В. А. 1947. *Черниговская археологическая экспедиция 1947 г.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1947/20.

Богусевич, В. А. 1953. *Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1953 г.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1953/6.

Бойченко, С. Г. Ігнатенко, І. М. 1996. Саркофаг біля Спаського собору. *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених*. Київ, с. 179–180.

Голубинский, Е. Е. 1904. *История русской церкви*, 1, ч. 2. Москва.

[Ефимов, А.]. 1908. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский – священноисторические памятники-храмы 11 в., их прошлое и современное состояние. *Черниговские епархиальные известия.* Часть неофициальная, Чернигов, с. 1–198.

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 2. Москва.

Карнабед, А. А. 1973. *Научный отчёт об архитектурно-археологических исследованиях 1972 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1972/116.

Карнабед, А. А., 1974. *Научный отчёт об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1973/116.

Карнабед, А. А. 1988. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. *Древне-русское искусство. Художественная культура XI – первой половины XIII в.* Москва, с. 31–40.

Коваленко, В. П. 1990. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.».* Киев, с. 15–23.

Картины церковной жизни Черниговской епархии из XI-вековой её истории. 1911. Чернигов.

Козак, Л. 2020. Санітарне захоронення на південному городищі Возвягеля. Реконструкція обставин за антропологічними даними. *Місто: історія, культура, суспільство*, 4 (11), с. 156–182.

Кулаковський, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648).* Київ.

Лаврентиевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 1. Москва.

Летопись по Воскресенскому списку. 1856. *Полное собрание русских летописей*, 7. Санкт-Петербург.

Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923*. Київ.

Маркевич, Н. 1852. *Историческое и статистическое описание Чернигова*. Чернигов.

Нижник, Л. 2012. З історії Спасо-Преображенського собору в Чернігові наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Чернігівські старожитності*, 1 (4). Чернігів, с. 105–106.

Руденок, В. Я. Новик, Т. Г. 2012. Археологічні дослідження Чернігівського Спаса співробітниками НАІЗ «Чернігів стародавній». *Чернігівські старожитності*, 1 (4), с. 120–127.

Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове. 1882. *Зодчий*, с. 81–82.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова.* Чернігів.

Сытая, Л. Ф. 2017. К вопросу о кладе из раскопок Н. Е. Макаренко у Спасского собора. *В камне и в бронзе.* Санкт-Петербург, с. 603–606.

Травкіна, О. 2012. Протоієрей Чернігівського Спаського собору Іоанн Левицький. *Чернігівські старожитності*, 1 (4). Чернігів, с. 142–151.

Павлинов, А. М. 1894. *История русской архитектуры*. Москва.

Пушкина, Т. А. 2012. Раннегородские могильники Древней Руси IX–XI вв. (несколько общих наблюдений). *Древнерусский некрополь Пскова X – начала XI века*, 1. Санкт-Петербург, с. 5–25.

Полное собрание законов Российской империи, 7. 1830. Санкт-Петербург.

Холостенко, Н. В. 1970. *Отчёт об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове*. Архів «УкрНДІпроЕктреставрація». № 631

Холостенко, Н. В. 1990. Исследования Спасского собора в Чернигове. *Реставрация и исследования памятников культуры*. Москва, с. 6–18.

Черненко, О. 2017. Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012–2014 років). *Opus mixtum*, 5. Київ, с. 101–114.

Черненко, О. 2015. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*, 3. Київ, с. 69–85.

Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. 2012а. *Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*, 1. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 2012/218.

Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. 2012б. *Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*, 2. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій.

Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. 2013. *Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові в 2013 р.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. Б/н.

Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2014. *Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. Б/н.

Черненко, О., Луценко, Р. 2022. Будинок чернігівського магістрату (колишня кам'яниця Полуботка) XVII–XVIII століть. *Opus mixtum*, 10. с. 60–70.

Kizik, E. 1998. *Śmierć w mieście hanzeatyckim*. Studium z nowożytnej kultury funeralnej. Gdańsk .